

Demographic strategies appropriate to the environmental conditions, characteristics and distribution of the population and in line with the general population policies of Iran

Ismail Nasrabadi

Doctor of Climate in Environmental Planning, Assistant Professor, Department of Educational and Sciences, Allameh Tabatabai Center, Farhangian Sabzevar University, Iran.

esmailnasrabaadi@gmail.com

Abstract

Population size, distribution and quantitative and qualitative characteristics of the population have been the concern of thinkers and planners since the distant past and still have a special place. Considering the interrelationship between population and environmental and geographical forces, in this article population distribution in the geographical area of Iran has been studied. In this regard, the descriptive-analytical research method has been used; General population and housing census statistics, review of library studies and review of high-level documents were used. Finally, demographic strategies were determined in accordance with the environmental conditions and demographic window opportunity in the economic, social, demographic and geographic, environmental and security domains. New population centers should be established in the northeast, center, southeast, and southern coasts of the country according to geographical capabilities, ecological conditions, and in line with the implementation of general population policies. and decentralization of the population center of the capital should be given serious attention. Neglecting strategies based on environmental and population conditions can face the country with environmental destruction and the two simultaneous phenomena of population aging and youth in the future and increase the country's costs; and turn the population from a factor of development into an obstacle to development.

Keywords: population optimum, environmental forces, population window phase, population policy, population dispersion.

راهبردهای جمعیتی متناسب با شرایط محیطی، ویژگی‌ها و پراکندگی جمعیت و هم‌راستا با سیاست‌های کلی جمعیت ایران

اسماعیل نصرآبادی

دکتری اقلیم در برنامه ریزی محیطی و استادیار گروه علوم تربیتی، مرکز علامه طباطبایی دانشگاه فرهنگیان سبزوار، ایران.

esmailnasrabaadi@gmail.com

چکیده

میزان جمعیت، پراکندگی و ویژگی‌های کمی و کیفی جمعیت از گذشته‌های دور مورد توجه اندیشمندان و برنامه‌ریزان بوده و هنوز هم از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. با توجه به ارتباط متقابل بین جمعیت و توان‌های محیطی و جغرافیایی، در این مقاله پراکندگی جمعیت در گستره جغرافیایی ایران زمین مورد مطالعه قرار گرفته است. در این راستا، از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده شده است؛ از آمار سرشماری عمومی نفوس و مسکن، مرور مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی اسناد بالادستی استفاده شد. در نهایت، راهبردهای جمعیتی متناسب با شرایط محیطی و فرصت پنجره جمعیتی در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی و حوزه‌های جغرافیایی، محیط‌زیستی و امنیتی مشخص شد. باید کانون‌های جمعیتی جدید در شمال شرق، مرکز، جنوب شرق و نوار ساحلی جنوب کشور با توجه به توان‌های جغرافیایی، شرایط زیست‌بوم‌ها و در راستای اجرای سیاست‌های کلی جمعیت ایجاد شود؛ و تمرکززدایی از کانون جمعیتی پایتخت مورد توجه جدی قرار گیرد. بی‌توجهی به راهبردهای مبتنی بر شرایط محیطی و جمعیتی می‌تواند در آینده کشور را با تخریب محیط‌زیست و دو پدیده هم‌زمان پیری و جوانی جمعیت مواجه کرده و هزینه‌های کشور را افزایش دهد؛ و جمعیت را از عامل توسعه به مانع توسعه تبدیل کند.

کلیدواژه‌ها: جمعیت متناسب، توان‌های محیطی، فاز پنجره جمعیتی، سیاست جمعیتی، پراکندگی جمعیت.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۳۰ تاریخ بازبینی: ۱۴۰۱/۰۹/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۲
فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال ۱۱، شماره ۴، پیاپی ۴۵، اسفند ۱۴۰۱، صص ۵۰۹-۵۳۸

مقدمه و بیان مسئله

توجه به جمعیت در بین فلاسفه، صاحب‌نظران و دانشمندان مسلمان و غیرمسلمان از قدمت بالایی برخوردار بوده، پیش از دوران مدرن دانشمندانی هم‌چون ابن‌خلدون، افلاطون، ابن‌مسکویه، غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی به اظهارنظر در مورد جمعیت پرداخته‌اند؛ موضوعی که نه‌تنها در گذر زمان از اهمیت آن کاسته نشده بلکه با توجه به چالش‌های جهان در آغاز قرن ۱۵ هجری خورشیدی ابعاد گسترده و پیچیده‌تری به خود گرفته است. اتخاذ تدابیر، راهبردها و بخش قابل توجهی از سیاست‌های جمعیتی در هر کشور مختص به آن کشور بوده و متناسب با شرایط موجود از کشوری به کشور دیگر تفاوت می‌کند؛ سیاست‌های جمعیتی کشورهای در حال توسعه، بیش‌تر معطوف به سلامت و میزان مولید بوده، در حالی که دغدغه اصلی در کشورهای توسعه‌یافته، پیری، مهاجرت و باروری پایین‌تر از سطح جایگزینی است. از طرف دیگر، پیامدهای تغییر اقلیم، محدودیت منابع آب‌شیرین و افزایش روزافزون تقاضای ناشی از افزایش جمعیت در دهه‌های اخیر موجب شده موضوع امنیت آب، تأمین انرژی و حفظ منابع زیست‌محیطی در اتخاذ راهبردها و تصمیم‌گیری‌های کلان نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشد، نیاز به آب، با توجه به ارتقاء سطح زندگی و رشد شتابان جمعیت، به‌سرعت در حال افزایش است (احتشامی و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۰). ایران به‌عنوان یک کشور در حال توسعه، در دهه‌های اخیر چالش‌ها و فرصت‌های زیادی از جمله رشد بالا، جوانی، پراکندگی جغرافیایی ناهمگون، تشدید ناهنجاری‌های فضایی، توپوگرافی ناهنجار فرهنگی-هویتی، تشدید روزافزون جابجایی‌های جمعیتی، تشدید رابطه مرکز پیرامون و تشدید انواع شکاف‌های فضایی میان مرکز و پیرامون در ارتباط با جمعیت را تجربه کرده است (ولیعقی‌زاده، ۱۳۹۸: ۱۵۹). توزیع مکانی جمعیت در گستره جغرافیای سرزمینی کشور، شرایط نابسامانی دارد و با چالش‌های توزیع ناهمگون فضایی جمعیت مشتمل بر شهرنشینی سریع، تمرکز جمعیت، جمعیت‌زدایی از روستاها و حاشیه‌نشینی افراد آواره داخلی به‌ویژه مردم آواره شده به‌واسطه تغییرات محیطی مواجه است (مشفق و قربانی، ۱۳۹۵: ۲)؛ در حالی که بین وضعیت جمعیت، توزیع مکانی و جغرافیایی آن و توسعه پایدار وابستگی و ارتباط معناداری وجود دارد؛ این

وضعیت متنوع، متغیر، سیال و متکثر جمعیتی و محیطی در کنار سایر عوامل اثرگذار منجر به تغییرات گسترده در سیاست‌های جمعیتی شده که گاهی در تناقض آشکار با هم قرار دارند. اگرچه درست و نادرست بودن، ناکامی، موفقیت و نتایج این سیاست‌ها توسط تعدادی از پژوهش‌گران مورد توجه قرار گرفته است؛ به نظر می‌رسد با توجه به اهمیت و آگاهی از نقاط ضعف و قوت سیاست‌های گذشته در تدوین و سیاست‌گذاری‌های آینده و پرهیز از تکرار خطاها، تنوع و پیچیدگی مؤلفه‌های مؤثر، تغییر دائمی و سیال بودن متغیرها، هنوز هم نیازمند رصد و انجام پژوهش‌های مرتبط و به‌روز با این موضوع به‌ویژه تحقیقات جامع و با مشارکت اندیشمندان حوزه‌های علوم مختلف است تا ضریب خطا به حداقل ممکن کاهش پیدا کند.

در ابتدا مباحث نظری و دیدگاه‌های مختلف مکاتب فکری و مذاهب در مورد میزان جمعیت و ارتباط آن با توسعه اقتصادی و امنیت بررسی اجمالی شده است؛ سپس توزیع جمعیت در نواحی مختلف جغرافیایی کشور مورد توجه قرار گرفته تا بتوان با استفاده از تصویری که پراکندگی جمعیت متناسب با توان محیطی مناطق شکل داده و مستند به سند بالادستی سیاست‌های کلی جمعیت به ارائه راهبرد جمعیتی در آینده پرداخت.

۱. اهداف و پرسش‌های تحقیق

هدف اصلی این پژوهش ارائه راهبردهای جمعیتی هم‌سو با سیاست‌های کلی جمعیت و با لحاظ پراکندگی جمعیت و جلب توجه صاحب‌نظران به ویژگی‌ها و شرایط محیطی خاص کشور است چراکه بی‌توجهی به ویژگی زیست‌بوم‌ها در اتخاذ و اجرای راهبردها، سیاست‌ها و برنامه‌های حوزه جمعیت موجب ناپایداری، تخریب محیط‌زیست و توزیع نامناسب جمعیت شده است. هدف بعدی معطوف به استفاده از فرصت بی‌بدیل پنجره جمعیتی پیش‌رو برای کاهش چالش‌های محیطی و فراهم کردن شرایط مناسب افزایش حد متناسب جمعیت در آینده همراه با بازتوزیع مناسب جمعیت است. پرسش‌های پژوهش عبارت است از: ۱- پراکندگی و توزیع جمعیت فعلی که متأثر از شرایط جغرافیایی و محیطی، سیاست‌گذاری‌های کلان جمعیتی و رفتار اقتصادی-اجتماعی، فرهنگی و قومیتی مردم است چه وضعیتی دارد؟ ۲- با توجه به شرایط جغرافیای طبیعی و انسانی چه الگوی توزیع جمعیتی مناسب ایران است؟ ۳- با لحاظ ویژگی‌های جمعیت، فرصت پنجره جمعیتی،

پراکندگی و شرایط جغرافیایی و هم‌راستا با سیاست‌های کلی ابلاغی جمعیت چه راهبردهایی باید اتخاذ شود؟

۲. پیشینه پژوهش

میرزایی (۱۳۷۳) در مقاله «حد متناسب جمعیت و ارتباط آن با وضعیت ایران» نشان می‌دهد حد متناسب جمعیت یک عدد ثابت نبوده در گذر زمان و در مکان‌های مختلف متفاوت بوده و به اوضاع و احوال و ویژگی‌های جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و فنی بستگی دارد. عالمی نیسی (۱۳۹۷) در مجله راهبرد اجتماعی فرهنگی به «مطالعه تطبیقی تاریخی تأثیر افزایش جمعیت در وضعیت اقتصادی کشورها» می‌پردازد و با توجه به رابطه مثبت جمعیت و اقتصاد در طول زمان؛ جمعیت را به‌خودی‌خود مانع یا پیش‌ران توسعه نمی‌داند؛ اما خاطر نشان می‌کند اگر کشوری بخواهد نسبت به وضع موجود خود از یک حدی بیش‌تر رشد کند نیازمند جمعیت بیش‌تر است. حسینی (۱۳۹۴) به بررسی وضعیت‌های متعارض در مسئله‌ی سیاست‌گذاری جمعیت در ایران پرداخته و در پی پاسخ به این سؤال است که با توجه به وضعیت متعارض ایران در باروری پایین و سالخورده‌گی جمعیت در آینده چه سیاست جمعیتی مناسب است؟ یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که مدیریت پنجره‌ی جمعیتی و ارتقای باروری تا سطح جایگزینی باید در اولویت سیاست‌گذاران جمعیت قرار گیرد. عزتی و همکاران (۱۳۹۸) به مطالعه اثر ساختار سنی جمعیت بر امنیت اقتصادی ایران پرداخته؛ نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که ساختار سنی جمعیت، تأثیر منفی و معناداری بر امنیت اقتصادی ایران دارد؛ جمعیت ایران به‌سرعت در حال پیرشدن بوده و اگر روند کنونی ادامه یابد، می‌باید منابع محدود اقتصادی به‌جای سرمایه‌گذاری در بخش‌های تولیدی و عمرانی، صرف تأمین نیازهای سالمندان شود بنابراین ضرورت دارد که برنامه‌ریزی لازم برای مقابله با این مسئله انجام شود. اطاعت (۱۳۹۰) به مطالعه ارتباط جمعیت و توسعه پایدار در ایران پرداخته است نتایج این پژوهش حکایت از آن دارد که با تعادل بین جمعیت، منابع و فرآیند توسعه نه‌تنها نیازهای مادی و معنوی اعضا جامعه تأمین می‌شود بلکه باید خوشبختی نسل‌های آتی نیز با استفاده بهینه از محیط‌زیست و پایداری فرایند توسعه مدنظر باشد. از دیگر مطالعات سیاست‌های جمعیتی و اثرات آن می‌توان به مطالعه قلی‌زاده (۱۳۸۹) «تغییر سیاست جمعیتی جمهوری اسلامی ایران و پیامدهای امنیتی آن»، مشفق و حسینی (۱۳۹۵) «مطالعه تطبیقی تجربیات

سیاستی کشورهای منتخب آسیایی در زمینه توزیع متوازن جمعیت شهری»، حاجی بابا علی و دیگران (۱۳۹۹) «تحولات سیاست‌گذاری جمعیت در ایران بعد از انقلاب» و از مطالعات اثر جمعیت بر امنیت و قدرت ملی می‌توان به مطالعات حافظ‌نیا و دیگران (۱۳۸۸) «بررسی و تحلیل نقش جمعیت در وزن ژئوپلیتیکی ایران»، علیانی (۱۳۹۴) «نقش جمعیت و سیاست جمعیتی در استحکام ساخت درونی قدرت نظام جمهوری اسلامی» اشاره کرد. بررسی پیشینه پژوهش حکایت از آن دارد در زمینه اثر جمعیت بر توسعه، رشد اقتصادی و امنیت مطالعات خوبی صورت گرفته است. اما به‌طور مستقیم به ارتباط متقابل بین شرایط جغرافیایی و پراکندگی جمعیت و اتخاذ راهبرد مبتنی بر ظرفیت‌های محیط پرداخته نشده است. از این منظر مقاله حاضر کاملاً جنبه نوآورانه دارد و به دنبال آن است تا ضمن جلب توجه به شرایط جغرافیایی حاکم بر کشور در زمینه بازتوزیع جمعیت و افزایش حد متناسب جمعیت در آینده راهبرد مؤثر ارائه کند.

۳. ملاحظات نظری

عموماً متفکرین حوزه‌های علوم مختلف، بسته به دیدگاه و مفاهیم پایه حوزه دانشی خود به مطالعه و بررسی اثر متقابل مثبت، منفی و یا خنثی جمعیت بر آن مفاهیم و مؤلفه‌ها می‌پردازند که به برخی از این دیدگاه‌ها اشاره می‌شود. اقتصاددانان پیش‌تر بر مطالعه تأثیر جمعیت بر رشد و توسعه اقتصادی متمرکز می‌شوند، این نظرات متنوع را می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد؛ دسته نخست عمدتاً در قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ با نگاه منفی به افزایش جمعیت نگریسته و آن را مانع توسعه می‌دانستند. دسته دوم که از نیمه دوم قرن ۲۰ شروع و تاکنون ادامه داشته با نگاه مثبت، جمعیت را شرط لازم توسعه اقتصادی می‌دانند و دسته سوم که از دهه ۸۰ میلادی آغاز شده، جمعیت را امری خنثی و بی‌اثر در توسعه اقتصادی می‌داند (عالمی نیسی، ۱۳۹۷: ۱۶۳).

پژوهش‌گران حوزه امنیت، در قالب سه گروه به ارزیابی نقش جمعیت بر امنیت پرداخته‌اند در دیدگاه برخی، میزان جمعیت یک کشور عامل مهم و قابل‌ملاحظه‌ای در حفظ امنیت به شمار می‌آید؛ قلی‌زاده (۱۳۸۹) به نقل از عزتی (۱۳۷۱) خاطر نشان می‌کند «هرگاه افراد بین سنین ۲۰ تا ۶۵ سال بیش از ۳۵ درصد کل جمعیت یک کشور را تشکیل دهند، چنین سرزمینی از بهترین و مطلوب‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی به‌منظور حفظ امنیت، ثبات سیاسی و توسعه اقتصادی برخوردار است»؛

این گروه، جمعیت و فراوانی آن را موجب ثبات و پایداری و از پس دشمن برآمدن یا انصراف آن از اشغال و بی‌نظمی و عدم امکان آن در ایجاد رعب و وحشت بسیار مؤثر می‌دانند. حتی برخی از محققین طرفدار این دیدگاه که در مورد ارتباط جمعیت و امنیت مطالعه می‌کنند به کنترل جمعیت با دید توطئه‌ی برنامه‌ریزی‌شده‌ی قدرت‌های استکباری می‌نگرند و کنترل جمعیت را ناشی از اجرای سیاست توطئه-آمیز کشورهای توسعه‌یافته و نهادهای بین‌المللی در حق کشورهای در حال توسعه ارزیابی می‌کنند. اعمال سیاست‌های کنترلی جمعیت در راستای هژمونی نظام جهان سرمایه‌داری و از طریق اعمال برنامه‌های نهادها و سازمان‌های جهانی مانند سازمان ملل و بانک جهانی در راستای کنترل جمعیت به جهت کاهش اقتدار ملی نظام جمهوری اسلامی بعد از انقلاب قابل تحلیل است (علی‌ی، ۱۳۹۴: ۱۰۸). گروه دوم بر این باور هستند که بشر امروز هر چه پیش می‌رود بیش‌تر به مغز، اندیشه و تکنیک تکیه دارد تا زور بازو و سیاهی‌لشکر. با درایت و مدیریت، به‌جای بیش‌ترین در تدارک بهترین‌ها است؛ این گروه به شمار اندک مردم ولی پرمایه، افراد باسواد دارای تخصص، امیدوار و سلحشور با خلاقیت و دارای سلامت جسمی، روحی و وجدان کار از تعداد جمعیت اهمیت بیش‌تری می‌دهند. در دیدگاه سوم بر تناسب بین جمعیت و امکانات و توانمندی‌های هر منطقه تأکید می‌شود چنانچه در کشوری بین جمعیت و منابع تعادل و تناسب وجود داشته باشد امنیت در آن کشور باثبات بوده و هرگونه برهم خوردن تعادل جمعیت موجب ایجاد ناامنی می‌شود (قلی‌زاده، ۱۳۸۹: ۸۱).

در نهایت نظرات فلاسفه، مکاتب فکری، مذاهب و صاحبان قدرت در مورد اثرگذاری و اثرپذیری میزان جمعیت بر سایر عوامل را می‌توان در قالب رویکردها و نظریه‌های زیر خلاصه کرد. گروه نخست دیدگاه طرفداران افزایش جمعیت (ناتالیست‌ها) شامل پیروان مکتب سوداگری (مرکانتلیست‌ها) مانند ویلیام تمپل؛ فیزیوکرات‌ها که به قابلیت تولید زمین اعتقاد ویژه‌ای دارند مانند تورگو و دوپون دونمور؛ پیروان و مبلغان مذاهب و ادیان مختلف که به‌طور کلی تولید نسل را به دلیل حرمت والای انسان‌ها به‌عنوان آفریده خدا مقدس می‌دانند اگرچه نمی‌توان نظرات متفاوت برخی مذاهب را نادیده گرفت به‌طور مثال در بین فقهای اسلام اگرچه طلب فرزند و زیاد شدن جمعیت مطلوبیت ذاتی دارد اما برخی فقها بچه‌دار شدن را واجب ندانسته و معتقدند این موضوع نباید موجب در حرج قرار گرفتن والدین و نابسامانی زندگی شود؛ فرمانروایان و قدرت‌طلبانی مانند هیتلر، خروشچف و ژنرال دوگل که برای تحقق اهداف توسعه‌طلبانه خود به سرباز و نیروی نظامی نیاز

داشتند؛ مارکسیست‌ها که بر اساس نظر مارکس هر نوع کنترل جمعیت را اقدامی تبه‌کارانه می‌دانستند (حق دوست و دیگران، ۱۳۹۳: ۴). دوم دیدگاه مخالفان افزایش جمعیت (آنتی‌ناتالیست‌ها) شامل برخی فلاسفه قدیم مانند افلاطون و ارسطو؛ پیشروان تصوف در قرن پنجم مانند سنایی که مسئولیت خانوادگی را مانع تمرکز اندیشه برای خودشناسی می‌دانستند؛ پیروان مکاتب اپیکوریان و رواقیان عصر یونانی‌مآبی (دوران شک مذهبی و گسستگی فرهنگی در یونان) که هدف نهایی انسان را جست‌وجو برای خوش‌بختی می‌دانستند، آن‌ها اعتقاد داشتند که انسان خلوت‌گرا بوده و نخستین آیین او «برای خود زیستن» است (دهقان‌زاده و احمدیان، ۱۳۹۵: ۱۴۸)؛ مالتوس‌گرایان و نئومالتوس‌گرایان باورمند به رشد حسابی اقتصاد و تولید در مقابل رشد تصاعدی جمعیت از جمله برتراند راسل و طرفداران محیط‌زیست مانند مارگارت مید و ژولیان هاکسلی که از منظر اکولوژیکی و آسیب به آن، خطر افزایش جمعیت را متذکر می‌شدند. گروه سوم دیدگاه طرفداران حد متناسب جمعیت شامل دانشمندانی مانند فرانسیس گالتون (اطاعت، ۱۳۹۰: ۹) و طرفداران مکتب مدیریت اقتضایی که بر اساس آن همه چیز و پاسخ همه سؤالات به جمله «بستگی دارد به ...» برمی‌گردد؛ بر اساس این نوع نگاه به موضوع‌ها و از جمله جمعیت، حد متناسب جمعیت در ظرف مکانی، زمانی و با لحاظ ویژگی‌های خاص هر جامعه و کشور قابل‌تعریف است و ممکن است در زمان و شرایط دیگر، این حد از جمعیت متناسب نباشد بنابراین مفهوم پویایی در حد متناسب جمعیت به‌عنوان یک اصل موردپذیرش قرار گرفته است.

سیاست‌های جمعیتی کشور در دهه‌های اخیر با توجه به باور سیاست‌مداران، نخبگان و برنامه‌ریزان به هر یک از دیدگاه‌های نظری بالا و البته تحت تأثیر شرایط اقتصادی، اجتماعی و اسناد بالادستی تغییرات زیادی را پشت‌سر گذاشته است. نخستین سیاست جمعیتی ایران در سال ۱۳۴۵ با هدف کنترل جمعیت آغاز شد؛ پس از انقلاب و با شروع جنگ تحمیلی برنامه‌های تنظیم خانواده متوقف‌شده و با رشد ۳/۹ درصدی جمعیت در سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ کشور دوره رشد انفجاری جمعیت را تجربه کرد. سیاست جمعیتی در دهه شصت، بر افزایش فرزندآوری متمرکز بود (حاجی باباعلی و دیگران، ۱۳۹۹: ۸۳). پس‌از آن دوره، در دهه هفتاد، رویکرد وزارت بهداشت تغییر کرد و شعار «فرزند کم‌تر زندگی بهتر» را در دستور کار قرارداد؛ در دوره ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ در کنار افزایش سه سال به سن ازدواج، سطح باروری کاهش‌یافته و مجلس در سال ۱۳۷۲ اقدام به تصویب سیاست‌های تشویقی و

تنبیهی در راستای کنترل جمعیت کرد. با استقرار دولت جدید در دهه هشتاد زمزمه‌های مخالفت با شعار فرزند کم‌تر شروع شد و در سال ۱۳۸۵ در جلسه مشترک هیئت دولت و مجلس شورای اسلامی رئیس‌جمهور وقت اعلام کرد ایران ظرفیت ۱۲۳ میلیون نفری جمعیت را دارد. با آغاز دهه‌ی ۹۰ و پیش‌بینی برخی کارشناسان در مورد آهنگ پیر شدن جمعیت در سه دهه آینده، برنامه‌ها و تلاش‌های دستگاه‌های مرتبط کشور در جهت افزایش رشد جمعیت قرار گرفت و در اردیبهشت سال ۱۳۹۳ سیاست‌های کلی جمعیت با یک مقدمه و ۱۴ بند با هدف افزایش باروری، حفظ جوانی، کنترل مهاجرت و بازتوزیع جمعیت ابلاغ شد.

بررسی مبانی نظری نشان می‌دهد، جمعیت و عوامل اثرگذار و اثرپذیر بر آن بسیار پیچیده و متنوع است، بنابراین استفاده از نگاه کل‌نگر و نگرش سیستمی علم جغرافیا در بررسی روابط متقابل بین انسان و عرصه‌های جغرافیایی زندگی و فعالیت با رویکرد حد متناسب پویای جمعیت می‌تواند به اتخاذ راهبردهای سازگار با محیط کمک کند؛ شتاب‌زدگی، سیاست‌زدگی، جزئی‌نگری، تقلید و اجرای برنامه‌ها و تجربه‌های سایر کشورها و یا تقید بی‌قیدوشرط به برنامه‌های پیشنهادی یا ابلاغی نهادهای بین‌المللی بدون لحاظ شرایط بومی و محیطی در تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری و اجرا از آفت‌های راهبردهای جمعیتی در سطوح ملی، منطقه‌ای و محلی است.

۴. روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو، به جهت هدف کاربردی بوده و از نظر روش جزء پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی محسوب می‌شود. یافته‌های آن، حاصل بررسی داده‌های سرشماری عمومی نفوس و مسکن از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ و برخی بازسازی‌های آماری مرکز آمار ایران برای سال ۱۴۰۰، آمار سازمان هواشناسی، وزارت نیرو و جهاد کشاورزی، اطلاعات کتابخانه‌ای، نتایج مطالعات پژوهش‌گران و تحلیل‌های نویسنده مبتنی بر وضعیت موجود و بررسی اسناد بالادستی است که در سال ۱۴۰۱ جمع‌بندی و نهایی شده است. پس از بررسی نظریه‌های صاحب‌نظران در مورد جمعیت و توصیف شرایط جغرافیایی حاکم بر کشور، تلاش شده تا با استفاده از داده‌ها و آمار جمعیتی، توزیع و پراکندگی جمعیت و ارتباط آن با برخی مؤلفه‌های محیطی و جغرافیایی ایران در قالب نقشه نشان داده شود تا دیدی کلی و همه‌جانبه از پراکندگی جمعیت، ظرفیت‌ها و تنگناهای محیطی حاصل شده و امکان شکل‌گیری دیدی شهودی از توزیع جمعیت در گستره ملی فراهم شود. سپس با استفاده از این دید کل‌نگر حاصل

از شرایط واقعی حاکم بر کشور، راهبردهای واقع‌بینانه به‌ویژه در زمینه سیاست‌گذاری توزیع و بازتوزیع جمعیت در ایران ارائه شده است.

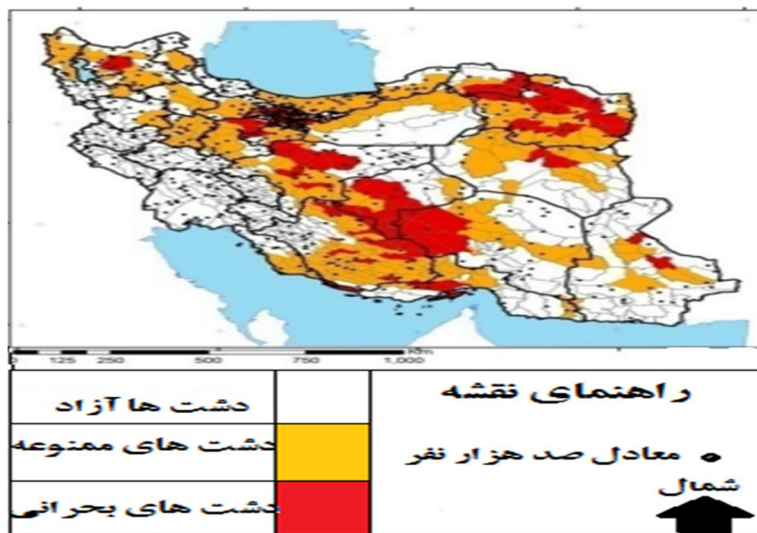
۵. یافته‌های پژوهش

برای پاسخ به پرسش «پراکندگی و توزیع جمعیت فعلی که متأثر از شرایط جغرافیایی و محیطی، سیاست‌گذاری‌های کلان جمعیتی و رفتار اقتصادی-اجتماعی، فرهنگی و قومیتی مردم است چه وضعیتی دارد؟» وضع پراکندگی و توزیع جمعیت و ارتباط آن با شرایط محیط‌های جغرافیایی در بخش‌های ۶-۱ تا ۶-۶ بررسی شد؛ یافته‌ها نشان می‌دهد در مجموع پراکندگی جمعیت مطلوب و متوازن نبوده و ناهمگنی جمعیت بین نواحی جغرافیایی و در شهرها و روستاها و تمرکز بالای جمعیت نخست شهر در سطح ملی و استانی مشهود بوده و عواقب نامطلوب محیط زیستی به همراه داشته است و با ادامه این روند در آینده، شرایط بحرانی خواهد شد.

۵-۱. وضعیت منابع آب و توزیع جمعیت

هرگونه برنامه‌ریزی در مورد جمعیت و آینده آن بدون توجه به امکان و میزان دسترسی به آب به‌عنوان ضروری‌ترین نیاز جمعیت عواقب ناگواری به دنبال خواهد داشت. درحالی‌که با توجه به اقلیم ایران، بخش قابل‌توجهی از رودهای جاری داخلی کشور فصلی و موقتی هستند و تعداد رودهای دائمی و پرآب بسیار محدود است، افزایش برداشت از رودهای دائمی با احداث سد برای مصارف ضروری شرب و کشاورزی موجب کمبود آب در پایین دست رودها و کاهش حق‌آبه ورودی به دریاچه‌ها و تالاب‌ها به‌عنوان زیست‌گاه‌های ارزشمند کشور شده است؛ از کیفیت آب رودهای پرآب در بخش‌هایی از شمال غرب، مرکز و جنوب غرب با عبور رودها از مسیرهای با ساختار زمین‌شناسی نامطلوب به‌شدت کاسته شده به‌جز برداشت در مناطق سرچشمه رود، در پایین دست در عمل کیفیت آب نامطلوب و برای بسیاری از مصارف مستقیم قابل استفاده نیست؛ بنابراین دسترسی به آب رودها با محدودیت در دسترسی مکانی، زمانی، کمی و کیفی مواجه است. با این شرایط منابع آب سطحی و جاری کشور، برداشت غیراصولی از ذخایر ارزشمند منابع آب زیرزمینی که در طول قرن‌های متمادی شکل گرفته‌اند به شدت افزایش یافته و کشور با افزایش سه برابری برداشت از این منابع در ۵۰ سال اخیر روبرو است (اندیشکده تدبیر آب، ۱۳۹۲: ۲۰). نشست زمین، بیلان منفی آب جایگزین در این دشت‌ها در کنار مازاد برداشت،

موجب خلق و ظهور دشت‌های ممنوعه و ممنوعه‌ی بحرانی در بخش قابل توجهی از کشور شده است. شکل ۱ وضعیت منابع آب زیرزمینی دشت‌های کشور و الگوی پراکندگی جمعیت در این مناطق را نشان می‌دهد.

منبع: (آمار عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵ و داده‌های وزارت نیرو ۱۳۹۷)

شکل (۱): نقشه پراکندگی جمعیت در دشت‌های ایران سال ۱۳۹۵

بر اساس اطلاعات نقشه پراکندگی جمعیت در دشت‌های کشور، نزدیک به نیمی از مساحت کشور را دشت‌های ممنوعه و بحرانی در بر گرفته است؛ جمعیت مستقر در این مناطق در حال حاضر با کمبود و محدودیت دسترسی به آب زیرزمینی جهت فعالیت‌های مختلف روبرو است؛ بیلان منفی تغذیه منابع آب زیرزمینی و اضافه برداشت موجب افت سطح آب‌های زیرزمینی و کاهش کیفیت آب شده است؛ بنابراین حفظ جمعیت موجود و افزایش ظرفیت جذب جمعیت در آینده نیازمند ترویج فرهنگ کاهش مصرف خانگی و شرب، تغییر الگوی کشت، حذف کشت محصول‌های سازگار مناطق مرطوب، ممنوعیت ایجاد صنایع آب‌طلب، بازچرخانی آب در صنایع موجود و فراهم کردن شرایط تغذیه منابع آب زیرزمینی است؛ هرگونه تأخیر در مدیریت همه‌جانبه منابع آب می‌تواند عواقب غیرقابل جبران محیط‌زیستی به دنبال داشته و در مورد جمعیت به‌عنوان یک عامل دافعه عمل کند. کیفیت آب زیرزمینی بسیاری از دشت‌های آزاد واقع در نواحی کویر مرکزی و

جنوب شرق از کیفیت مطلوبی برخوردار نبوده و به جهت دسترسی به آب مناسب در شرایط فعلی استقرار جمعیت بیش تر را حمایت نمی کند. از سوی دیگر، با در نظر گرفتن مساحت ۱۶۵ میلیون هکتاری کشور و با دریافت ۲۵۰ میلی متر ریزش های جوئی، حجم آب دریافتی کشور ۴۱۳ میلیارد مترمکعب برآورد می شود؛ با لحاظ تبخیر و تعرق ۷۰ درصدی به میزان ۲۹۰ میلیارد مترمکعب و ۱۳ میلیارد مترمکعب آب رودهای مرزی که به داخل کشور وارد می شود، کل حجم آب تجدیدپذیر کشور حدود ۱۳۰ میلیارد مترمکعب برآورد می شود که با پیش بینی جمعیت یک صد میلیونی در سال های نه چندان دور، سرانه آب تجدیدپذیر به حدود ۱۰۰۰ تا ۱۳۰۰ مترمکعب خواهد رسید که بر اساس این شاخص جهانی، وضعیت تنش آبی برای ایران حتمی است (عباسی و عباسی، ۱۳۹۹: ۲۲)؛ بنابراین به توان طبیعت، میزان و زمان ریزش های جوئی در تأمین نیاز آبی جمعیت رو به رشد در آینده به ویژه در مناطق بیابانی امید چندان نیست؛ اتخاذ راهبرد مناسب، برنامه ریزی بلندمدت قابل اجرا و مدیریت صحیح بر منابع آب یک ضرورت غیر قابل انکار است.

۲-۵. پراکندگی عمودی جمعیت

بر اساس جدول ۱، هشت شهر پرجمعیت ایران ۲۶ درصد از جمعیت کل کشور را در خود جای داده که اگر شهر اهواز را استثنا کنیم؛ هفت شهر دیگر در ارتفاع بین ۱۰۰۰ تا ۱۴۰۰ متری قرار دارد؛ به عبارت دیگر، درحالی که شاهد تراکم بالای جمعیت در مناطق کوهپایه ای به واسطه شرایط نسبتاً مناسب برای زندگی نسبت به سایر مناطق هستیم؛ در مقابل، شرایط اقلیمی و محیطی مناطق پست داخلی از جاذبه لازم در جذب جمعیت برخوردار نیست؛ همچنین استقرار جمعیت در مناطق مرتفع بالای ۲۰۰۰ متر از سطح دریا در سراسر کشور با موانعی در پذیرش جمعیت روبرو است. در بین مراکز استان ها، یاسوج تنها مرکز استان با ارتفاع ۲۰۳۵ متر از سطح دریا فقط کمی بیش از ۱۰۰ هزار جمعیت را در خود جای داده است (فتحی، ۱۳۹۵: ۲۵).

بر اساس نقشه های توپوگرافی، در مساحتی بالغ بر ۲۶۰۰۰۰ کیلومتر مربع تقریباً هم اندازه با مساحت کشور نیوزلند با ارتفاعی بالای ۲۰۰۰ متر شامل بخش هایی از رشته کوه های البرز، زاگرس و ارتفاعات داخلی ایران به واسطه کاهش فشار، تنگناهای فیزیکی و محیطی، کاهش و سختی دسترسی به منابع آب زیرزمینی و کمبود زمین برای توسعه کالبدی، شهرهای پرجمعیت استقرار پیدا نکرده و به نوعی از مناطق

بااستعداد پایین در جذب و نگه‌داشت جمعیت محسوب می‌شود؛ بنابراین باید سرزمین‌های مرتفع و پست داخلی را از مساحت مناطق دارای استعداد بالای محیطی در جذب، نگه داشت و استقرار جمعیت زیاد کشور کم کرد.

جدول (۱): پراکنندگی عمودی استقرار جمعیت در کلان‌شهرهای ایران

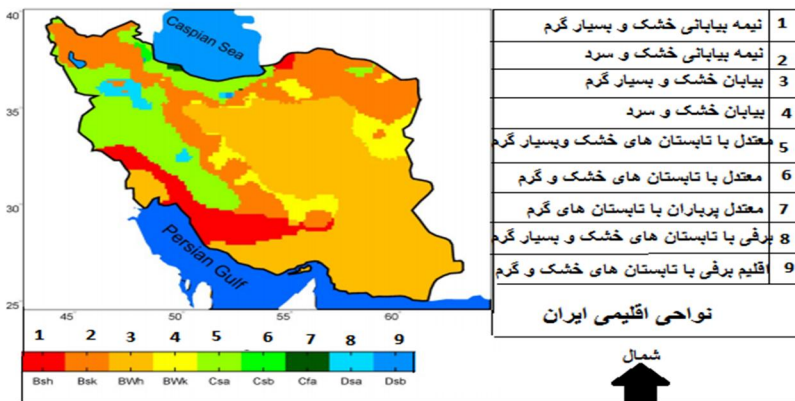
نام شهر	ارتفاع از سطح دریا به متر	جمعیت سال ۱۳۳۵ به هزار نفر	جمعیت سال ۱۳۹۵ به هزار نفر
تهران	۱۳۶۸	۱۵۶۰/۹	۸۶۹۳/۷
مشهد	۱۰۶۵	۲۴۲/۰	۳۰۰۲/۱
اصفهان	۱۵۷۰	۲۵۴/۷	۱۹۶۱/۳
کرج	۱۳۸۰	۱۵/۴	۱۵۹۲/۵
شیراز	۱۵۱۹	۱۷۰/۷	۱۵۶۵/۶
تبریز	۱۳۴۵	۲۹۰/۰	۱۵۵۸/۷
قم	۹۴۰	۹۶/۵	۱۲۰۲/۱
اهواز	۱۸	۱۲۰/۱	۱۱۸۴/۸
جمع		۲۷۴۹/۴	۲۰۷۵۸/۹

منبع: (نتایج سرشماری سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۹۵ مرکز آمار ایران و فتحي ۱۳۹۵)

۳-۵. تغییر اقلیم و توان نواحی اقلیمی در جذب جمعیت

شکل ۲ گستره‌ی جغرافیایی نواحی اقلیمی ایران، بر اساس روش کوپن- گایگر و با استفاده از آمار ایستگاه‌های هواشناسی در دوره زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۴ را نشان می‌دهد؛ از داده‌های بارش و دما در تعیین نواحی اقلیمی به این روش استفاده شده است، بخش قابل توجهی از مساحت کشور در شرق، جنوب‌شرق و مرکز ایران دارای اقلیمی خشک و نیمه‌خشک است که از توان بالایی در پذیرش جمعیت به جهت بارش برخوردار نیست به‌علاوه، گرم بودن فصولی از سال در این مناطق، نیاز آبی ساکنین این مناطق در حوزه‌های مختلف فعالیت را به شدت افزایش داده است. تأسفاتر این که بخش زیادی از مناطق کوهستانی کشور که پیش‌تر اقلیم برفی داشته؛ امروز دارای اقلیم معتدل با تابستان گرم است و اقلیم بیابانی گرم به‌سرعت جایگزین اقلیم بیابانی سرد شده است. اقلیم منطقه شمال‌غرب ایران بیش‌تر از هر منطقه دیگری دستخوش تغییر شده و اقلیم نیمه بیابانی سرد به‌سرعت در حال

گسترش به سوی این منطقه و پس راندن گروه‌های اقلیمی برفی و معتدل از این منطقه است (رضیئی، ۱۳۹۶:۴۲۴).

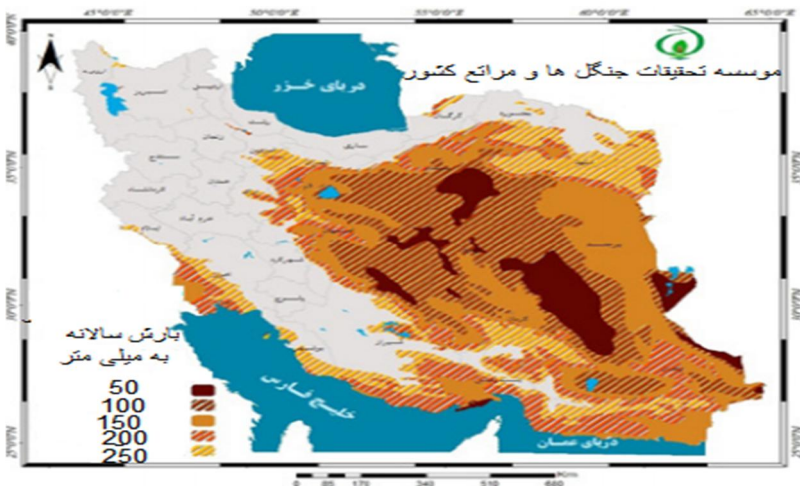
منبع: (رضیئی، ۱۳۹۶ با تغییرات نگارنده)

شکل (۲): نواحی اقلیمی ایران به روش کوپن - گایگر در بازه زمانی ۱۹۹۰-۲۰۱۴

در دهه‌های اخیر، فعالیت‌های بشر و افزایش انتشار گازهای گلخانه‌ای به‌ویژه توسط کشورهای صنعتی و توسعه‌یافته دنیا پدیده تغییر اقلیم و گرم شدن جهانی را موجب شده است، اثر این پدیده در مقیاس جهانی و منطقه‌ای متفاوت بوده در کشورهای مختلف اثرات زیان‌بار، خسارت‌آفرین و فراوانی پدیده‌های حدی جوی نمود بیشتری یافته است؛ در کشورهایی با موقعیت ایران، این تغییرات بیش‌تر در قالب تبدیل ریزش‌های جوی از برف به باران، تمرکز بارش‌ها، فراوانی بیش‌تر بارش‌های سیل‌آسا و افزایش دما خودنمایی می‌کند؛ بنابراین درحالی‌که شرایط گذشته نواحی اقلیمی از وضعیت بهتری جهت بارگذاری بیش‌تر جمعیت برخوردار بود افزایش دما و کاهش میزان و گستره‌ی جغرافیایی برف به‌عنوان منبع ماندگار تأمین آب و اثرگذار بر کاهش دما در مقیاس محلی از توان محیطی کاسته و موجب افزایش ناپایداری این مناطق شده است. اگرچه تغییر جز ذات اقلیم بوده و شاهد روند تغییر آن در دوره‌های زمانی در مقیاس جهانی و منطقه‌ای بوده‌ایم اما در کشوری مانند ایران این تغییر به دلایل زیر از اهمیت بالایی برخوردار است نخست آن‌که درحالی‌که متوسط دمای جهانی ۱۵ درجه سلسیوس برآورد می‌شود در ایران متوسط دما ۱۸ درجه سلسیوس است. دوم درحالی‌که میزان افزایش جهانی دما حدود نیم درجه در دهه‌های اخیر بوده، ایران به ترتیب در دمای شبانه، روزانه و

شبانه‌روزی به ترتیب با آهنگ افزایش حدود سه، یک و دو درجه سلسیوس در سده اخیر روبرو بوده است (نصرآبادی، ۱۳۹۴:۳۹)؛ این افزایش دما نیاز آبی واقعی جمعیت برای فعالیت‌های معیشتی و مصرفی و میزان تبخیر و تعرق را به شدت افزایش داده و این موضوع از چالش‌های اکثر نواحی اقلیمی در جذب جمعیت بیش‌تر در آینده به حساب می‌آید.

با توجه به شکل ۳ و اطلاعات مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع کشور نواحی بارشی کم‌تر از ۵۰ میلی‌متر در بخش‌هایی از مرکز و جنوب‌شرق کشور دیده می‌شود، حدود ۶۱ درصد از مساحت کشور بارش کم‌تر از ۲۵۰ میلی‌متر دریافت می‌کند؛ درحالی‌که متوسط بارش ایران کمی بیش‌تر از ۲۵۰ میلی‌متر است متوسط بارش جهان حدود ۸۶۰ میلی‌متر است (نصرآبادی، ۱۳۹۴:۶۷).

منبع: (مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع کشور)

شکل (۳): نواحی بارشی ایران

از جهت زمانی، بارش کشور از توزیع زمانی مناسبی برخوردار نیست در بسیاری از مناطق جنوب‌شرق و سواحل جنوبی کشور بخش قابل توجهی از بارندگی در قالب چند بارندگی محدود و بسیار شدید دریافت شده و در بخش زیادی از سال هیچ بارشی دریافت نمی‌شود، این الگوی زمانی دریافت بارش، در کنار فقر پوشش گیاهی و دست‌کاری‌های نابخردانه و اثر مخرب اجرای برخی پروژه‌ها، قابلیت نفوذ آب و تغذیه منابع آب زیرزمینی را به شدت کاهش داده موجب فراوانی وقوع سیل در این

مناطق شده است که نیازمند اعمال مدیریت محیطی با جلب مشارکت هدفمند ساکنین است؛ بنابراین به جهت دریافت میزان و زمان بارش با شرایط موجود و کسری منابع آب به فرض عدم چاره‌اندیشی عاجل و تداوم روند موجود شرایط باثبات و پایداری در وضعیت منابع آب تجدیدپذیر وجود ندارد و ریزش‌های جوی از قابلیت تأمین آب برای افزایش جمعیت آینده برخوردار نیست.

۴-۵. بیابان‌ها و جمعیت

با وجود تعاریف متعدد از بیابان، از نظر علمی در مفهوم و محتوای همه تعاریف‌ها و توصیف‌هایی که از بیابان شده بر خشکی محیط تأکید شده است، این مناطق بارندگی ناچیز، پوشش گیاهی تنک و حیات جانوری و انسانی اندکی را حمایت می‌کنند (شاهی، ۱۳۹۵: ۳۱). بررسی پراکندگی بیابان‌های ایران بر اساس مجموعه‌ای از عوامل اقلیمی، خاک، گیاه، زمین‌شناسی و ژئومورفولوژی نشان می‌دهد مساحتی معادل ۹۰۷۲۹۳ کیلومتر مربع معادل ۵۵ درصد مساحت کشور در مناطق نوار ساحلی جنوب، جنوب‌شرق و بخش مرکزی را بیابان در بر گرفته است، محدودیت‌های حاصل از شرایط جغرافیایی حاکم بر این مناطق، برنامه‌ریزی در راستای پراکندگی جمعیت در قالب روستاها و شهرهای کم‌جمعیت و تلاش در راستای حفظ جمعیت ساکن را می‌طلبد؛ این‌الگو از استقرار جمعیت، با توان محیطی محدود و پراکنده مناطق بیابان همخوانی دارد می‌تواند به تعمیق و پایداری امنیت در مناطق وسیعی از کشور کمک کرده و هزینه‌های تأمین و حفظ امنیت را کاهش دهد در صورتی که هرگونه تخلیه جمعیتی این مناطق در تضاد با توسعه پایدار بوده و به جهت امنیتی پرهزینه است. لذا به نظر می‌رسد منطقی است که بخشی از هزینه‌های امنیتی را در قالب حمایت از ماندگاری ساکنین بومی و گسترش زیرساخت فعالیت‌های اقتصادی در راستای حفظ جمعیت و جلوگیری از مهاجرت سرمایه‌گذاری کنیم. اگرچه بیابان‌ها از توان محدود محیطی در پذیرش و بارگذاری بیش‌تر جمعیت بر اساس فعالیت‌های متکی به آب در شرایط فعلی و آینده برخوردار است اما در عوض، بیابان‌ها مستعدترین مناطق برای تولید انرژی پاک خورشیدی و بادی، گردشگری بیابان و کویر نوردی، مراکز تحقیقاتی ملی و بین‌المللی علوم زمین‌شناسی، نجوم، زیست‌شناسی و باستان‌شناسی و گسترش ورزش‌های سواحل گرم می‌باشد. راهبرد حفظ و افزایش ظرفیت جذب جمعیت این مناطق به جهت اهمیت و مزایای ذکر شده و تجربه‌های موفق و اجرایی بسیاری از کشورهای دنیا

باید مبتنی بر کاهش وابستگی فعالیت‌ها به آب، مدیریت منابع آب، تأمین منابع آبی جایگزین و شکل‌گیری فعالیت‌های درآمدزای جدید مانند موارد ذکر شده باشد.

۵-۵. توزیع شهری و روستایی جمعیت

تعداد شهرهای کشور از ۱۹۹ شهر در سال ۱۳۳۵ به ۱۴۱۹ شهر در سال ۱۴۰۰ رسیده است و در طول این دوره مرتب از سهم جمعیت روستاها کاسته شده و بر جمعیت شهری و تعداد شهرها افزوده شده است؛ در طی شش دهه گذشته، درحالی که جمعیت شهری ایران ۱۰ برابر شده، جمعیت روستایی شاهد افزایش ۱/۶ برابری بوده است. بازسازی جمعیت سال ۱۳۹۵ در قالب تقسیمات جدید تا سال ۱۴۰۰ نشان می‌دهد از کل جمعیت ۷۹۹۲۶۲۷۰ نفری کشور ۵۹۹۱۸۰۰۹ نفر در مناطق شهری و ۱۹۹۵۹۴۶۳ نفر در ۹۸۲۲۲ آبادی مناطق روستایی و ۴۸۷۹۸ نفر به صورت غیر ساکن زندگی می‌کنند. اگر جمعیت شهری و روستایی در سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ بدون لحاظ تغییر در محدوده‌های شهری و روستایی جدید را ملاک قرار دهیم در سال ۱۳۹۰ جمعیت شهری از ۵۳۶۴۶۶۶۱ نفر با متوسط رشد سالانه ۱/۹۷ به ۵۹۱۴۶۸۴۷ نفر در سال ۱۳۹۵ افزایش یافته و جمعیت روستایی و غیر ساکن از ۲۱۴۴۶۷۸۳ نفر با رشد منفی ۰/۷۳ به ۲۰۷۳۰۶۲۵ نفر کاهش یافته است. متوسط رشد سالانه جمعیت روستاهای کشور از بازه زمانی ۱۳۷۵-۱۳۷۰ با منفی ۰/۶۴ وارد فاز منفی شده در دوره‌های ۱۳۸۵-۱۳۷۵ با رشد منفی ۰/۴۴ و ۱۳۹۰-۱۳۸۵ با رشد منفی ۰/۶۷ این روند ادامه داشته و به بالاترین میزان رشد منفی در دوره ۱۳۹۵-۱۳۹۰ رسیده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۰۱:۱۴۰)، اگرچه در طی دوره‌های سرشماری، جمعیت روستا از ۷۰ درصد به ۳۰ درصد کاهش یافته، اما روستاها همچنان به عنوان مراکزی برای تأمین امنیت غذایی کشور شناخته می‌شوند. از این رو به نظر می‌رسد اساس حیات اجتماعی-اقتصادی ایران مطابق با یافته‌های مستشرقان و محققان داخلی همچنان سکونت‌گاه‌های روستایی است (امیرانتخابی و دیگران، ۱۳۹۷:۳۵). نگاهی به آمارهای جمعیتی نشان می‌دهد در کنار تمرکز بسیار بالای جمعیت در کلان‌شهرها در هر آبادی به‌طور متوسط حدود ۲۰۳ نفر زندگی می‌کنند که کم‌جمعیتی روستاها را به‌وضوح نشان می‌دهد. ساختار سنی ساکنین روستا و روند مهاجرت دهه‌های اخیر چشم‌انداز مطلوبی را برای ساکنین روستا نشان نمی‌دهد، چراکه روستاها از جمعیت جوان و بارور خالی شده تا جمعیت پیر و غیر بارور به تدریج از بین رفته و به بدتر شدن اوضاع

منجر شود (حق دوست و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۱). حتی واقعیت موجود حکایت از آن دارد که بخشی از آمار جمعیتی که در سرشماری‌های عمومی نفوس مسکن به‌عنوان جمعیت روستایی ثبت می‌شود ساکنین دائمی روستا نبوده و به جهت تعلق خاطر به روستا، فراهم شدن زمینه بهره‌برداری از مشوق‌های دولت برای روستائیان و یا داشتن خانه باغ در آمار جمعیتی روستا ثبت می‌شوند.

مستند به بند دهم سیاست‌های ابلاغی جمعیت و یافته‌های این پژوهش، سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های اقتصادی و تولیدی، حمایت از جمعیت ساکن موجود، فراهم کردن زمینه بازگشت جمعیت حاشیه شهرها با مشاغل غیرمولد و اعطای مشوق‌های ویژه حمایتی به جوانان ساکن روستا ضروری است. با وجود تأمین سطح بسیار بالایی از زیر ساخت‌های برق، گاز، آب شرب و مخابرات در اکثر روستاها پدیده مهاجرت از روستا به شهر در دهه‌های اخیر از رشد شتابانی برخوردار بوده و با وجود تأکید به موضوع سکونت‌گاه‌های روستایی در همه برنامه‌های کلان توسعه کشور نتایج لازم حاصل نشده و نیازمند اتخاذ راهبردهای درست، راهکارهای عملیاتی و مبتنی بر واقعیت و لحاظ شرایط اجتماعی، قومیتی، اقتصادی و محیطی روستا است. خالی شدن روستاها از جمعیت با هیچ یک از مؤلفه‌ها و الزامات مورد نیاز برای توسعه پایدار، وضعیت جغرافیایی و امنیت کشور هم‌راستا نبوده و نظام ارتباط ارگانیکی سلسله‌مراتب سکونتگاهی را دچار اختلال می‌کند.

۵-۶. مهاجرت و پدیده نخست شهری

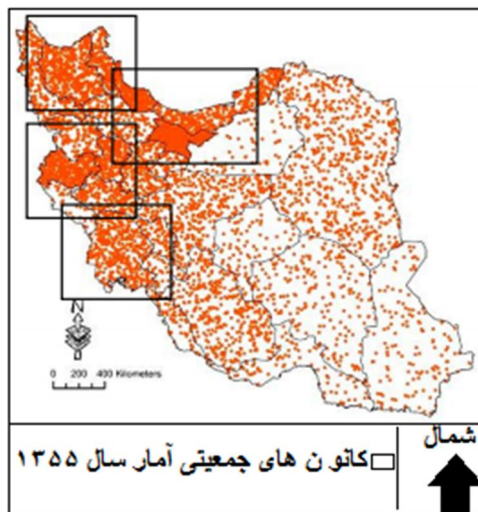
در دهه‌های اخیر روند مهاجرت به تهران مستمر و شتابان بوده فقط در دوره پنج‌ساله‌ی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ بالغ بر ۹۳۶۹۱۸ نفر به تهران مهاجرت کرده‌اند (سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۹۵)، بخش زیادی از جمعیت مهاجر در سکونتگاه‌های غیررسمی در محور تهران-کرج و تهران-اسلامشهر و رباط کریم زندگی می‌کنند (جوهری تقدسی و دیگران، ۱۳۹۸: ۳۵)؛ جمعیت ساکن در مساحت ۱۳۶۸۹ کیلومترمربعی استان تهران در دوره پنج‌ساله ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ از ۸۹۰/۲ نفر در کیلومترمربع به ۹۶۹/۲ نفر در کیلومترمربع رسیده است درحالی‌که تراکم جمعیت در خراسان جنوبی باوجود توجه ویژه ناشی از شکل‌گیری استان نوپا در یک دوره ۵ ساله به‌زحمت از ۴/۹ به ۵/۱ نفر در کیلومترمربع افزایش یافته است. بالاترین میزان افزایش تراکم بعد از تهران مربوط به نزدیک‌ترین و پرتددترین همسایه با تهران یعنی استان البرز است که تراکم جمعیت آن از ۴۶۹/۲ نفر به ۵۲۹/۴ نفر در

هر کیلومتر مربع در این دوره افزایش یافته است؛ نتایج این تمرکز جمعیت، موجب شکل‌گیری پدیده نخست شهری ماکروسفالی (سری بزرگ بر جثه‌ای نحیف) در سطح ملی و استانی شده و ارتباط ارگانیکی نظام شهری بین شهرهای بزرگ، میانی، کوچک و روستاها را برهم زده است (فرهودی و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۰). شهر کرج در بازه زمانی ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ با رشد آسانسوری حدود ۱۰۴ برابری جمعیت آن از ۱۵۴۰۰ نفر به ۱۵۹۲۵۰۰ نفر افزایش یافته است. این میزان از رشد سریع جمعیت در یک شهر، موجب بی‌قوارگی و قطع ارتباط نظام‌مند و ارگانیکی بین سلسله‌مراتب نظام شهری و روستایی در سطح استان‌ها و ملی شده و از جنبه‌های مختلف تأثیرات منفی زیادی را در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، امنیتی و محیط زیستی به همراه داشته و در آینده این مشکلات بیش‌تر خواهد شد. راهبرد جذب و نگه‌داشت جمعیت در سن ۲۰ تا ۶۴ در محل سکونت و بسترسازی کاهش آهنگ مهاجرت به کلان‌شهرها به‌ویژه تهران و کرج، نیازمند تدوین راهکارهای عملیاتی هم‌زمان ایجابی و سلبی است.

۵-۷. پراکندگی کانون‌های جمعیتی

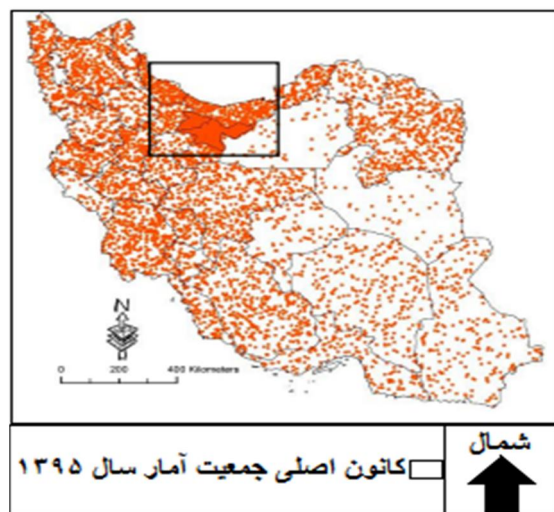
جهت پاسخ به پرسش «با توجه به شرایط جغرافیای طبیعی و انسانی چه الگوی توزیع جمعیتی مناسب ایران است؟» نخست الگوی توزیع جمعیت در سال ۱۳۳۵ و ۱۳۹۵ مشخص و تغییر آن در طول زمان بررسی شد سپس با توجه به شرایط محیطی الگوی مناسب و ایجاد کانون‌های جمعیتی جدید و محورهای فعالیت‌های پیشنهادی ارائه شد. در جغرافیای سیاسی از میان سه الگوی توزیع و پراکندگی سطحی و یکنواخت، توزیع و پراکندگی هسته‌ای و توزیع و پراکندگی نقطه‌ای - ناهماهنگ در ایران الگوی اول مناسب‌تر به نظر می‌رسد (ولیعقلی‌زاده، ۱۳۹۸: ۱۶۹)؛ این الگو، علاوه بر موضوع امنیت با توان‌های محیطی، شرایط اجتماعی و هویتی ایران همخوانی بیش‌تری دارد. شکل ۴ توزیع و پراکندگی کانون‌های جمعیتی در سال ۱۳۳۵ و شکل ۵ پراکندگی جمعیت در سال ۱۳۹۵ را نشان می‌دهد. در طول یک دوره ۶۰ ساله توزیع جمعیت ایران از چهار کانون جمعیتی پراکنده در شمال، شمال‌غرب و غرب کشور به یک کانون جمعیتی متمرکز در پایتخت محدود شده که حداقل عدم موفقیت سیاست‌های جمعیتی در بعد الگوی پراکندگی فضایی مطلوب و در راستای آمایش سرزمین را ثابت می‌کند، این الگوی تک‌کانونی جمعیت، بدترین الگو به جهت مؤلفه‌های توان محیطی، امنیتی، اقتصادی و اجتماعی و نمونه بارزی از

عدم توازن ملی و تمرکز شدید جمعیت در کلان شهر تهران و نواحی اطراف آن است. مستند به نتایج این پژوهش و در راستای اجرای بند نهم ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیت در مورد بازتوزیع فضایی و جغرافیایی جمعیت با لحاظ ظرفیت‌های زیستی، باید راهبرد کاهش توزیع نامتوازن جمعیت و بازتوزیع آن مورد توجه قرار گیرد. پراکندگی کانون‌های جمعیتی در سال ۱۳۵۵ که کم‌تر تحت تأثیر سیاست گذاری‌های دولتی بوده و بیش‌تر از توان‌های محیطی و شرایط اجتماعی و اقتصادی مبتنی بر فعالیت‌های مردمی و بخش خصوصی تبعیت می‌کرده از توزیع مناسب‌تری نسبت به الگوی متمرکز سال ۱۳۹۵ برخوردار بوده است؛ بنابراین الگوی توزیع جمعیت در گذشته با شرایط جغرافیای سیاسی، انسانی و طبیعی ایران سنخیت و تناسب بیش‌تری داشته است.

منبع: (ولیعقلی‌زاده، ۱۳۹۸ با اصلاحات)

شکل (۴): کانون‌های مهم جمعیتی ایران سال ۱۳۳۵

منبع: (ولیعقی زاده، ۱۳۹۸ با اصلاحات)

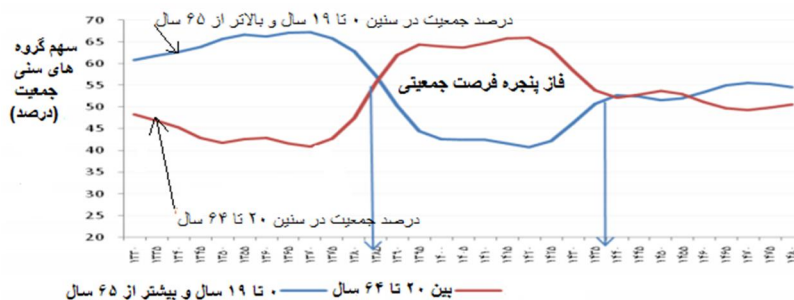
شکل (۵): کانون جمعیتی متمرکز سال ۱۳۹۵

بنابراین علاوه بر فراهم کردن زمینه تثبیت، بازگشت و استقرار جمعیت در چهار کانون جمعیتی شش دهه قبل و با پرهیز از تمرکز در مرکز کانون‌ها باید کانون‌های جمعیتی جدید در شمال شرق، مرکز کشور، سواحل جنوب و منطقه جنوب شرق با توجه به ظرفیت‌های موجود طبیعی، رفع چالش‌های محیطی موجود و در مواردی انتقال عوامل جاذبه از سایر مناطق ایجاد کرد تا بستر مناسبی جهت بازتوزیع جمعیت و افزایش حد متناسب جمعیت در گستره کشور در آینده فراهم شود. برخی از زمینه‌ها و محورهای مورد توجه در انتخاب و شکل‌گیری چهار کانون جمعیتی جدید عبارت‌اند از: کانون جمعیتی شمال شرق با بهره‌وری مطلوب از منابع موجود و آب‌های مرزی و محوریت گردشگری مذهبی جهان اسلام، گردشگری تاریخی، گردشگری سلامت در مقیاس منطقه‌ای، تجارت منطقه‌ای و ترانزیت کالا با همسایگان؛ کانون جمعیتی مرکز ایران با بهره‌برداری از منابع موردی آب سطحی و آب شیرین‌کن در سطح خرد و محوریت تکمیل چرخه بهره‌برداری از معادن، گسترش صنایع کم‌آب‌طلب و وابسته به معادن با فن‌باز چرخانی آب، تولید برق خورشیدی، ورزش‌های وابسته به بیابان و کویرگردی، مراکز تحقیقات کیهان‌شناسی و نجوم؛ کانون جمعیتی سواحل جنوب با گسترش آب شیرین‌کن و محوریت انتقال کلیه فعالیت‌های مرتبط با شیلات متمرکز در پایتخت به این منطقه، ترانزیت و حمل

و نقل آبی منطقه‌ای و بین‌المللی، گسترش صنایع تکمیلی شیلات، ورزش‌های وابسته به سواحل گرم و کانون جمعیتی جنوب‌شرق با بهره‌گیری از منابع آب مرزی و گسترش آب شیرین‌کن و محوریت توسعه ترانزیت بین‌المللی دریایی، صنایع غذایی وابسته به محصولات منطقه مانند خرما، گسترش گردشگری فرهنگی، تقویت و گسترش مراتع مناسب پرورش شتر.

۵-۸- فاز پنجره جمعیتی و ویژگی‌های آن

برای پاسخ به پرسش «با لحاظ ویژگی‌های جمعیت، فرصت پنجره جمعیتی، پراکندگی و شرایط جغرافیایی و هم‌راستا با سیاست‌های کلی ابلاغی جمعیت چه راهبردهایی باید اتخاذ شود؟» بررسی شکل ۶ که با استفاده از آمار سرشماری‌ها و پیش‌بینی‌های جمعیتی ترسیم شده حکایت از باز بودن فاز پنجره جمعیتی در بیش از سه دهه آینده پیش‌رو دارد، بررسی کمی و کیفی، ساختار سنی و پیش‌بینی‌های آینده جمعیتی ایران نشان می‌دهد که جمعیت کشور از سال ۱۳۸۵ وارد دوره پنجره جمعیتی شده که بر اساس پیش‌بینی‌ها تا حدود سال ۱۴۳۵ این فرصت طلایی فراهم است در این بازه زمانی، پویندگی، بالندگی و جوانی یک فرصت و امتیاز است (سیاست‌های کلی جمعیت، ۱۳۹۳)؛ حدود دو سوم جمعیت در سن فعالیت و کار هستند از جهت نیروی انسانی، بستر مناسب توسعه اقتصادی فراهم بوده و می‌تواند منجر به افزایش تولید ناخالص داخلی، افزایش عرضه نیروی کار، افزایش پس‌اندازها و افزایش سرمایه انسانی شود (حسین زاده، ۱۳۹۸: ۱۲۸)؛ بنابراین، راهبرد در سیاست‌های جمعیتی در بعد اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی کشور باید بر فراهم کردن بستر استفاده از این ظرفیت‌های جمعیتی در زمینه تولید، اشتغال، افزایش پس‌انداز سرمایه‌ای کشور، رفع چالش‌های زیست‌محیطی، ارتقاء فرهنگ مصرف درست آب، ایجاد و تقویت زیرساخت‌های بنیادی کشور در راستای افزایش حد متناسب جمعیت متمرکز شود.

منبع: (عباسی شوازی و صادقی، ۱۳۹۷)

شکل (۶): فاز پنجره جمعیتی ایران بر اساس آمار جمعیتی و پیش‌بینی‌های جمعیتی

با اجرای این راهبرد، بخشی از زمینه‌های تحقق بندهای اول و دوم سیاست‌های ابلاغی جمعیت و کاهش نگرانی از آهنگ شتابان پیری جمعیت کشور فراهم می‌شود. برای تحقق سطح قابل قبولی از اهداف ابلاغی بندهای اول تا چهارم سیاست‌های کلی جمعیت و افزایش نرخ باروری به بیش از سطح جایگزینی، نیازمند رفع موانع ازدواج و حمایت از آن هستیم. چنانچه با اجرای سیاست‌های تشویقی و هزینه منابع و سرمایه‌های کشور در بند اول بدون توجه به فرصت پنجره جمعیتی منابع را هزینه کنیم و از فرصت جمعیت ۲۰ تا ۶۴ مولد بهره لازم صورت نگیرد موضوعی که در اقدامات اخیر حمایت صرف از فرزندآوری مشهود است علاوه بر هزینه‌کرد و اتمام منابع مالی، کشور در آینده با شکل‌گیری هم‌زمان دو پدیده پیری و جوانی و غلبه گروه‌های مصرف‌کننده بالای ۶۴ سال و زیر ۲۰ سال روبرو خواهد شد؛ هر دو گروه هزینه‌های بسیاری را برای کشور به همراه داشته تاووم این رویکرد می‌تواند جمعیت را از عامل توسعه به‌عنوان یک مانع توسعه در سطح کلان تبدیل کند.

نتیجه‌گیری

نگاشت، ارائه شهودی و بررسی ارتباط بین پراکندگی جمعیت کشور با توان‌های محیطی نه تنها به مفهوم قبول جبر جغرافیایی (دترمینیسم) و اسارت بی‌قیدوشرط بشر در محیط جغرافیایی و حاکمیت طبیعت بر فعالیت‌ها، ارگانسیم‌ها و خصوصیت‌های انسان نیست بلکه تأییدی بر اثر توان‌های محیطی و تأکیدی بر امکان نقش‌آفرینی انسان مجهز به فن و مدیریت در ساماندهی و بهسازی محیط و تبدیل چالش‌ها به فرصت‌ها است. یکی از اهداف پژوهش، معطوف به جلب توجه جدی

برنامه‌ریزان به حوزه‌ی مهم اثر متقابل بین جمعیت و ظرفیت‌ها و تنگنایهای محیطی بر یکدیگر است تا با گشودن دریچه‌ای تازه، اثرگذاری بیش‌تر راهبردها و اعمال سیاست‌های جمعیتی با هزینه کم‌تر، بهره‌وری مطلوب‌تر و بازدهی بیش‌تر میسر شود. در این پژوهش، تلاش شد برخی از تنگنایهای جغرافیایی در بعد زمان، مکان و ارتباط آن با استقرار جمعیت مشخص شده تا امکان برنامه‌ریزی و اتخاذ سیاست جمعیتی مؤثر و مبتنی بر واقعیت‌های بومی کشور و مناطق و هم‌راستا با وضعیت جغرافیایی طبیعی مناطق و اسناد بالادستی فراهم شود.

راهبردها، الگوها و سیاست‌گذاری‌های جمعیتی در مقیاس ملی، منطقه‌ای، بومی باید متناسب با شرایط جغرافیایی و خاص و ویژه زیست بوم باشد بپذیریم که عدم توجه به شرایط و شکنندگی زیست‌بوم‌های کشور، بارگذاری سریع و مازاد جمعیت بدون توجه به توان و ظرفیت محیط در شرایط فعلی، ناپایداری اکوسیستم‌ها را به همراه داشته و از منطق علمی پیروی نمی‌کند؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود: ۱- کم‌توجهی به بندهای یازدهم و دوازدهم سیاست‌های کلی جمعیت، غفلت از اهمیت و نقش ۱۴ میلیون نفر با تحصیلات عالی و دارا بودن رتبه‌ی دوم جهان در دانش‌آموختگان علوم و مهندسی (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷)، سیاست‌گذاری‌های حمایتی کشورهای توسعه‌یافته در جذب نخبگان کشور، دیوان‌سالاری‌های دست و پاگیر و غیرضروری نه تنها منجر به بازگشت قابل توجه ایرانیان خارج از کشور نشده بلکه آهنگ رشد مهاجرت فراملی نگران‌کننده‌ای در حال وقوع بوده و نیازمند اتخاذ راهبرد و اقدامات اجرایی عاجل است. ۲- اجرای دقیق راهبردهای ارائه‌شده در پنجره جمعیتی همراه با فراهم کردن بستر امن جذب سرمایه‌های ساکنین و ایرانیان مقیم خارج، استفاده از نیروی مولد در طراحی و بهره‌گیری از فنون جدید و بومی، تدوین برنامه‌های عملیاتی و اجرایی مناسب برای محورهای فعالیت‌های هر کانون موجب کاهش ناپایداری زیست‌بوم‌ها و افزایش پذیرش جمعیت با توجه به رویکرد حد متناسب جمعیت خواهد شد. ۳- عدم توجه کافی به شرایط جغرافیایی مناطق در تدوین و اجرای سیاست‌های جمعیتی منجر به ناپایداری و تخریب اکوسیستم‌های با ارزش کشور شده لذا پیشنهاد می‌شود در گام نخست فعالیت‌های در تعارض با حفظ محیط‌زیست متوقف شده بعد از تهیه و تأیید پیوست محیط‌زیستی مجوز اجرایی پیدا کنند. ۴- با توجه به میزان و حجم گسترده آسیب به محیط‌زیست در بسیاری از مناطق کشور در تهیه طرح‌های پژوهشی با اعتبارات دولتی و یا با منابع مالی نهادهای وابسته به بودجه عمومی کشور و مرتبط با استقرار، توزیع و بازتوزیع

جمعیت بر استفاده از صاحب‌نظران حوزه جغرافیا، علوم‌زمین، محیط‌زیست و مردم‌شناسی در کنار سایر صاحب‌نظران حوزه‌های مرتبط تأکید و الزام شود. ۵- با توجه به پیچیدگی‌های خاص موضوع جمعیت، تأثیر عوامل متعدد، اهمیت آن و مستند به بند ۱۴ سیاست‌های کلی جمعیت، رصد وضعیت جمعیت به‌صورت مستمر، اخذ بازخورد و انجام پژوهش‌های جامع ضروری و غیر قابل انکار است.

فهرست منابع

- احتشامی، مجید؛ قدیمی، حامد؛ قدیمی، آرش؛ (۱۳۹۴). راهبرد مدیریت یکپارچه آب و انرژی در تأمین امنیت آبی در شرایط خشکسالی. *فصلنامه راهبرد/اجتماعی فرهنگی*، ۱۴ (۴)، ۶۴-۳۹.
- اطاعت، جواد. (۱۳۹۰). جمعیت و توسعه پایدار در ایران. *فصلنامه رفاه/اجتماعی*، ۴۲ (۱۱).
- امیرانتخابی، شهرام؛ جوان، فرهاد؛ لقمان، جواد؛ (۱۳۹۷). تحلیل جایگاه سکونت گاه‌های روستایی در برنامه‌های کلان توسعه کشور مورد مطالعه برنامه‌های توسعه اقتصادی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۵. *فصلنامه راهبرد فرهنگی/اجتماعی*، ۲۹ (۷)، ۷۲-۳۵.
- اندیشکده تدبیر آب ایران. (۱۳۹۲). *آشنایی با آب‌های زیرزمینی*. کرمان: کمیسیون کشاورزی و آب اتاق بازرگانی کرمان.
- جواهری تقدس، مصطفی؛ نسترن، مهین؛ زبردست، اسفندیار؛ بصیرت، میثم؛ (۱۳۹۸). بررسی و تحلیل روند توسعه فضایی منطقه کلان شهر تهران بین سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵. *فصلنامه راهبرد/اجتماعی فرهنگی*، ۳۱ (۸)، ۶۵-۳۵.
- حاجی بابا، علی رضا؛ هوشمندیار، نادر؛ عباسی کلیمانی، عاطفه؛ طاهری، ابوالقاسم؛ (۱۳۹۹). تحولات سیاست گذاری جمعیت در ایران بعد از انقلاب. *فصلنامه دفاع مقدس*، ۲۴ (۴)، ۷۷-۲۴.
- حافظ نیا، محمدرضا؛ ولیقلی زاده، علی؛ احمدی پور، زهرا؛ (۱۳۸۸). بررسی و نقش جمعیت در وزن ژئوپلتیکی ایران. *فصلنامه مدرس علوم انسانی*، ۱۳ (۱)، ۱۶۳-۱۲۹.
- حسین زاده، جواد؛ (۱۳۹۸). پنجره جمعیتی مدیریت سرمایه انسانی و رشد اقتصادی پایدار در گام دوم انقلاب. *مجله بررسی های آمار رسمی*، ۱، ۱۲۱-۱۵۴.
- حق دوست، علی اکبر؛ مهرالحسنی، محمد حسین؛ صادقی، بهنام؛ خیاط زاده، اکرم؛ (۱۳۹۳). جمعیت و سیاست‌های جمعیتی در ایران؛ چالش اصلی و راهکار. تهران: مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۷). *بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران*. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی؛ (۳۰ اردیبهشت ۱۳۹۳). *ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیت*.

- خسروشاهی، محمد. (۱۳۹۷). قلمرو بیابان‌های ایران از دریچه تحقیقات. نشریه طبیعت، ۱(۱)، ۳۰-۳۶.
- دهقانزاده، سجاد؛ احمدیان، فاطمه؛ (۱۳۹۵). بررسی مقایسه‌ای اصل لذت در فلسفه چارواکه و فلسفه اپیکوری. پژوهش‌های فلسفی کلامی، ۹۹(۱)، ۱۴۳-۱۶۷.
- رضی، طیب. (۱۳۹۶). منطقه بندی اقلیمی ایران به روش کوپن - گایگر و بررسی جابجایی مناطق اقلیمی کشور در سده بیستم. مجله فیزیک زمین و فضا، ۴۳(۲)، ۴۱۹-۴۳۹.
- رنجبران، رضا. (۱۳۹۸). بررسی و تحلیل عوامل اقتصادی - اجتماعی مؤثر بر رشد جمعیت کشور. فصلنامه اقتصاد کاربردی، ۲۹(۹)، ۲۵-۴۷.
- عالمی نیسی، مسعود. (۱۳۹۷). مطالعه تطبیقی تاریخی تأثیر افزایش جمعیت بر وضعیت اقتصادی کشور. فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۲۸(۷)، ۱۶۱-۱۸۴.
- عباسی شوازی، محمد جواد؛ صادقی، رسول؛ (۱۳۹۷). پنجره جمعیتی و بازار کار در ایران فرصت‌ها و چالش‌ها. تهران: وزارت کار، رفاه و تأمین اجتماعی - معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال.
- عباسی، نادر؛ عباسی، فریبرز؛ (۱۳۹۹). سیمای منابع و مصارف آب ایران. وزارت جهاد کشاورزی، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی. تهران: مؤسسه تحقیقات فنی و مهندسی کشاورزی.
- عزتی، مرتضی؛ مظفری، زانا؛ علیلو، خاطره؛ (۱۳۹۸). اثر ساختار سنی جمعیت بر امنیت اقتصادی ایران. فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)، ۱۹(۲)، ۱۲۵-۱۵۹.
- علیئی، محمد ولی. (۱۳۹۴). نقش جمعیت و سیاست‌های جمعیتی در ساخت درونی قدرت نظام جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه آفاق امنیت، ۲۸(۸)، ۱۰۷-۱۳۳.
- فتحی، الهام. (۱۳۹۵). پراکندگی عمودی جمعیت ایران. (۱۷)، ۲۴-۲۶.
- فرهودی، رحمت الله؛ زنگنه شهرکی، سعید؛ ساعد موچشی، رامین؛ (۱۳۸۸). چگونگی توزیع فضایی جمعیت در نظام شهری ایران طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، ۶۸، ۵۵-۶۸.
- قلی زاده، سید ابراهیم. (۱۳۸۹). تغییر سیاست جمهوری اسلامی ایران و پیامدهای امنیتی آن. فصلنامه آفاق امنیت، ۳(۳)، ۷۵-۹۳.
- مرکز آمار ایران. (۱۴۰۱). بازسازی جمعیت و خانوار شهرستان‌های کل کشور بر اساس نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵. تهران: مرکز

آمار ایران.

مرکز آمار ایران. (۱۴۰۱). *بازسازی جمعیت و خانوار شهرستان‌های کل کشور در محدوده جغرافیایی سال ۱۴۰۰*. تهران: دفتر جمعیت، نیروی کار و سرشماری.

مرکز آمار ایران؛ (۱۳۹۷). *نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵*. تهران: مرکز آمار ایران.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۳۹۳). *مجموعه مطالعات منطقه‌ای و آمایش سرزمین در ایران (۴) واکاوی عملکرد دولت در ارتباط با تهیه اسناد آمایش سرزمین*. تهران.

مشفق، محمود؛ حسینی، قربان؛ (۱۳۹۵). *مطالعه تطبیقی تجربیات سیاستی کشورهای منتخب آسیایی در زمینه توزیع متوازن جمعیت شهری. فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، ۳(۱)*.

موسویان، منیژه؛ خوشنودی، عبدالله؛ نیکوقدم، مسعود؛ (۱۴۰۱). *بررسی اثر سالخوردگی جمعیت بر تورم در کشورهای منتخب در حال توسعه و توسعه‌یافته دوره ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۸*. فصلنامه راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، ۴۲(۱۲)، ۷۹-۹۷.

میرزایی، محمد. (۱۳۷۳). *حد متناسب جمعیت و ارتباط آن با وضعیت ایران*. نامه علوم اجتماعی، ۴۹-۵۸.

نصرآبادی، اسماعیل. (۱۳۹۴). *شواهد زیست محیطی بحران آب ایران و برخی راه‌حل‌ها*. فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۴(۱۵).

نصرآبادی، اسماعیل. (۱۳۹۴). *واکاوی روند تغییرات ماهانه و سالانه فرا سنج‌های اقلیمی در سبزوار*. دو فصلنامه آب و هواشناسی کاربردی، ۱(۲).

وزارت نیرو. (۱۳۹۸). *دشت‌های ممنوعه ایران تا سال ۱۳۹۷*. تهران: دفتر حفاظت و بهره‌برداری منابع آب و امور مشترکین.

ولی شریعت پناهی، مجید. (۱۳۹۰). *بررسی نقش فعالیت‌های اقتصادی در توزیع جمعیت بین شهر و روستا در ایران*. فصلنامه جغرافیایی سرزمین، ۲۹(۸).

ولیعقی زاده، علی؛ (۱۳۹۸). *تبیین نقش آفرینی جغرافیای سیاسی مهاجرت در ایران*. فصلنامه جغرافیا و توسعه، ۵۶، ۱۵۹-۱۸۰.

یاسوری، مجید. (۱۳۹۸). *بررسی روند توزیع جغرافیایی جمعیت ایران آینده‌نگری مشکلات و راهبردها*. فصلنامه جمعیت، ۷۳ و ۷۴، ۱۱-۲۳.

Abbasi Shawazi, M; J; & Sadeghi, R. (2017). Demographic window and labor market in Iran, opportunities and challenges. Tehran: Ministry of

- Labor, Welfare and Social Security - Deputy of Entrepreneurship Development and Employment. [in Persian]
- Abbasi, N; & Abbasi, F. (2019). Overview of Iran's water resources and uses. Ministry of keshavarzi Jihad, Agricultural Research, Education and Extension Organization. Tehran: Agricultural Engineering and Technical Research Institute. [in Persian]
- Alami Nisi, M. (2017). Historical comparative study of the impact of population growth on the country's economic situation. *Social and Cultural Strategy Quarterly*, 28(7), 161-184. [in Persian]
- Alii, M; W. (2014). The role of population and population policies in the internal construction of the power of the Islamic Republic of Iran. *Afaq Amniat Quarterly*, 28(8), 107-133. [in Persian]
- Amir Entekhabi, S; Javan, F; & Luqman, J. (2017). Analysis of the place of rural settlements in the country's development plans, studied in the economic and social development programs after the Islamic revolution 1989 to 2015. *Social Cultural Strategy Quarterly*, 29(7), 35-72. [in Persian].
- Dehghanzadeh, S; & Ahmadian, F. (2015). A comparative study of the principle of pleasure in Charvaka philosophy and Epicurean philosophy. *Theological Philosophical Researches*, 99(1), 143-167. [in Persian]
- Ehtashami, M; Ghadimi, H; & Ghadimi, A. (2014). The integrated management strategy of water and energy in providing water security in drought conditions. *Social and Cultural Strategy Quarterly*, 14(4), 39-64. [in Persian]
- Etaat, J. (2010). Population and sustainable development in Iran. *Social Welfare Quarterly*, 42(11). [in Persian]
- Ezzati, M; Mozafari, Z; & Alilu, kh. (2018). The effect of the age structure of the population on Iran's economic security. *Economic Research Quarterly (Sustainable Growth and Development)*, 19(2), 125-159. [in Persian]
- Farhoudi, R; Zanganeh Shahraki, S; & Saed Mocheshi, R. (2009). How the spatial distribution of population in the urban system of Iran during the years 1956 to 2006. *Geographical Research Quarterly*, 68, 55-68. [in Persian]
- Fathi, E. (2015). Vertical distribution of Iran's population. (17), 24-26. [in Persian]
- Gholizadeh, S; E. (2009). Changing the policy of the Islamic Republic of Iran and its security consequences. *Afaq Amniat Quarterly*, 6(3), 75-93. [in Persian]
- Hafez Nia, M; R; Valigolizadeh, A; & Ahmadipour, Z. (1388). Survey and the role of population in the geopolitical weight of Iran. *Modares Humanities Quarterly*, 13(1), 129-163. [in Persian]
- Haji Baba, A; R; Hoshmandyar, N; Abbasi Kollimani, A; & Taheri, A. (2019). Developments of population policy in Iran after the revolution. *Holy Defense Quarterly*, 24(4), 24-77. [in Persian]

- Haq Dost, A; A; Mehr al-Hosini, M; H; Sadeghi, B; & Khayatzadeh, A. (2013). Population and population policies in Iran; The main challenge and solution. Tehran: Presidential Strategic Studies Center. [in Persian]
- Hosseinzadeh, J. (2018). The demographic window of human capital management and sustainable economic growth in the second step of the revolution. Journal of Official Statistics Review, 1, 121-154. [in Persian]
- Islamic Council Research Center. (2013). A collection of regional studies and Land use development in Iran (4) analyzing the performance of the government in relation to the preparation of Land use development documents. Tehran. [in Persian]
- Javaheri Taghods, M; Nastern, M ;Zebardast, E; & Basirt, M. (2018). Investigation and analysis of the spatial development process of the metropolitan area of Tehran between 1986 and 2015. Social and Cultural Strategy Quarterly, 31(8), 35-65. [in Persian]
- Khamenei, S; A. (2017). Statement of the second step of the revolution addressed to the people of Iran. Tehran: Islamic Revolution Cultural Research Institute. [in Persian]
- Khamenei, S; A; (May 30, 2013). Communicating the general policies of the population. [in Persian]
- Khosrowshahi, M. (2017). The territory of Iran's deserts through the lens of research. Nature magazine, 1(1), 30-36. [in Persian]
- Ministry of Power. (2018). Forbidden plains of Iran until 2017. Tehran: Bureau of Water Resources Protection and Exploitation and Subscriber Affairs. [in Persian]
- Mirzaei, M. (1994). Proportional limit of population and its relationship with Iran's situation. Social Science Nameh, 49-58. [in Persian]
- Mousavian, M; Khosnoudi, A; & Nikoghadam, M. (2022). Investigating the effect of population aging on inflation in elite developing and developed countries from 2000 to 2018. Strategic Public Policy Quarterly, 42(12), 79-97. [in Persian]
- Mushfiq, M; & Hosseini, Q. (2015). A comparative study of the policy experiences of elite Asian countries in the field of balanced urban population distribution. Urban and Regional Development Planning Quarterly, 3(1). [in Persian]
- Nasrabadi, I. (2014). Analyzing the trend of monthly and annual changes of climatic parameters in Sabzevar. Two Quarterly Journals of Applied Hydrology and Meteorology, 1(2). [in Persian]
- Nasrabadi, I. (2014). Environmental evidence of Iran's water crisis and some solutions. Social and Cultural Strategy Quarterly, 4(15). [in Persian]
- Ranjbaran, R. (2018). Investigation and analysis of economic-social factors affecting the country's population growth. Applied Economics Quarterly, 29(9), 25-47. [in Persian]
- Raziei, T. (2016). Climatic zoning of Iran using the Köppen-Geiger method and investigating the shifting of the country's climatic regions

- in the 20th century. *Journal of Earth and Space Physics*, 43(2), 419-439. [in Persian]
- Statistical Center of Iran. (2017). Detailed results of the general population and housing census from 1956 to 2016. Tehran: Iran Statistics Center. [in Persian]
- Statistical Center of Iran (2022). Reconstruction of the population and households of the entire country's cities based on the results of the general population and housing censuses of 2010 and 2015. Tehran: Iran Statistics Center. [in Persian]
- Statistical Center of Iran. (2022). Reconstruction of the population and households of the entire country's cities in the geographical area of 2021. Tehran: Bureau of Population, Labor and Census. [in Persian]
- Tadbirab think tank of Iran. (2012). Familiarity with underground water. Kerman: Agriculture and Water Commission of Kerman Chamber of Commerce. [in Persian]
- Vali Shariat Panahi, M. (2010). Investigating the role of economic activities in the distribution of population between cities and villages in Iran. *Geographical Quarterly of the Land*, 29(8). [in Persian]
- Valiqolizadeh, A. (2018). Explaining the role played by the political geography of immigration in Iran. *Quarterly Journal of Geography and Development*, 56, 159-180. [in Persian]
- Yasuri, M. (2018). Investigating the trend of geographical distribution of Iran's population, foresight of problems and strategies. *Population Quarterly*, 73 and 74, 11-23. [in Persian]